

Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok.
In Memoriam Vári András (1953–2011)
Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History.
Szerkesztette / Edited by: Gyulai Éva. ME BTK TTI, Miskolc, 2014. pp. 93–103.

Úrfiak és inasdiákok – a társadalmi mobilitás elősegítése a 19. század első harmadában a sárospataki kollégiumban

UGRAI János

Students: masters and varlets: Facilitating social mobility in the first third of the 19th century in the Collegium of Sárospatak

In the Collegium of the Reformed Church in Sárospatak a special emphasis was on enrolling rather poor pupils too, for a number of reasons. On the one hand, there was a traditional, religious motive, namely that the church has the obligation of supporting those in need, help the schooling of the poor but talented children. On the other hand, the collegium, being poor itself, paid a special attention to the needs of its environment. This was necessary, since this was the only way it could compensate for the lack of a generous patron-supporter, by the smaller donations of the local congregations, the parents and the alumni. Third, we cannot forget the fact that most of the pupils supported by the collegium was the child of a father employed by the church (teacher or pastor). That way the church supported its own underpaid personnel. Surveying the number, constitution and study path of the pupils labeled “famulus” shows that this kind of social support was distributed based on needs – but within a quota, a frame. This frame wasn’t infinitely expendable, since the collegium itself was in monetary need in many respects. Analysis of age differences points to the conclusion that there could have been large differences in wealth even within the poorest group, and a complete study path could only be accomplished by those who were less poor. At the same time inferring from the rank numbers and the lack of socially based disciplinary actions and scandals, we can conclude that poor pupils were not visibly discriminated against. This remains true even if – mirroring the social relations of the era – they had to literally serve their aristocrat fellow students.

*

Bevezetés

A sárospataki lokális emlékezetben máig intenzíven él a tudat, miszerint a helyi kollégium évszázadok óta a szegények iskolája volt. Egykori tanítványok, tanárok generációról generációra örökítik át ezt az információt.¹ Egyelőre ezt sem toposznak, sem tévhitnek nem nevezzük, s írásunk végére sem ígérünk ilyen jellegű következtetést. A most vizsgált korszak, a 18–19. század fordulójának évtizedei túlságosan szegények olyan történeti forrásokban, amelyek alapján egyértelműen megítélhetővé válna, milyen mértékben igaz, s mennyire túlzó ez a gondolat. Ráadásul

¹ A legkülönbözőbb helyeken olvashatunk erről. Így például: *Értesítő* 1889/90: 4.; HÖRCSIK 1996: 141.; SOÓS 1996: 23–25.

más magyarországi iskolára vonatkozóan sem ismerünk hasonló kutatást vagy történeti feldolgozást. Így az esetleg kapott adatainkat nem tudnánk összevetni – márpedig a „szegénység” megítélése sok tekintetben relatív fogalom.

Egyelőre igaz feltevésnek véljük azt, hogy a Sárospataki Református Kollégiumban az országos átlaghoz képest nagyobb számban és arányban voltak jelen szegény diákok. Cáfolni ugyanis nem tudjuk, miközben az ezt legalábbis töredékesen alátámasztó tünetekkel, jelekkel bőségesen találkozunk a különböző feljegyzésekben. Sőt, igazi összefüggéseket is fel tudunk vázolni ehhez. Így írásunk célja egyfelől ennek a társadalomtörténetileg is érdekes jelenségnek a bemutatása. Másfelől igyekszünk választ keresni arra, hogy a szegényeket befogadó sárospataki kollégium eredményes életpályára tudta-e kibocsátani növendékeit. Tehát egyelőre hangsúlyozottan korlátozott lehetőségek között ugyan, de az iskola társadalmi mobilitást elősegítő erejére vonatkozó adatokat próbálunk összegyűjteni.

A szegény iskola

Ellentétben a „szegények iskolája” kitételrel, a „szegény iskola” jelzős szerkezet bizonyosan helytálló. A Sárospataki Református Kollégium ugyanis földrajzi, gazdaságföldrajzi fekvéséből és történeti örökségéből adódóan meglehetősen kiszolgáltatott, súlyos anyagi nehézségekkel küszködő intézménye volt a korabeli magyarországi iskolahálózatnak. A zempléni kisváros, Sárospatak távol esett a nagyobb vidéki gazdasági központoktól (pl. Debrecen, Kassa), és az azokat összekötő kereskedelmi útvonalaktól. A 17–18. században a térség anyagi gyarapodását az Európa-szerte híres hegyaljai borkultúra biztosította. Ám ez részint ekkorra már hanyatlani kezdett, s a Tokaj környéki kis mezővárosok népességének növekedése nem tartott lépést az országos átlaggal; részint pedig a korábbi virágzás azzal a paradox következménnyel járt, hogy az érintett városok (Szerencs, Tokaj, Tarcál, Tállya, Bodrogkeresztúr stb.) egész sora hasonlóképpen fejlődött – s ez megakadályozta, hogy egyetlen település, például az iskolája miatt híres Sárospatak kiemelkedjen közülük. Emiatt Zemplén vármegye nem rendelkezett centrális jellegű településsel. Sárospatak is csak egy alig 2 ezer fős, falusias település maradt a 18. század végére. Ezt a sajátos folyamatot tetézte, hogy ezek a kicsiny városok stagnálni, esetleg hanyatlani kezdtek. Nem kedvezett a Sárospataki Református Kollégium kiegyensúlyozott fejlődésének az sem, hogy a közvetlen környékén több nyelvi–etnikai (magyar, szlovák, rutén, német) határ húzódott, s felekezeti szinten is heterogén volt a régió. Maga Sárospatak városa is megosztott volt vallásilag, a reformátusokkal szemben többséget képeztek a római katolikusok.

A történeti folyamatok is erősítették a kollégium egyfajta kiszolgáltatottságát. Zemplén hagyományosan a Habsburg-ellenes nemesi törekvések egyik fő központja volt. Éppen ezért Bécs ebben az országrészben kifejezetten törekedett a protestantizmus visszaszorítására, a hozzá lojális arisztokraták birtokhoz juttatására, s támogatta a katolikus egyház – és azon belül a jezsuita rend – térnyerését. Ez a politika közvetlenül érintette a sárospataki kollégiumot, amely a Perényiek és Lorántffyak háttérbe szorításával, az ellenreformációs nyomás erősödésével elveszítette a biztos főúri bázisát. Míg a 16–17. században ilyen patrónussal a hátszágában erősödhetett meg, s fogadhatta be évekre például a világhírű Comeniust, a 17. század végétől

kezdve az intézmény pusztasága is kérdésessé vált.²

Ezen okokból a 18–19. század fordulójára egészen speciális élethelyzet jellemezte a pataki kollégiumot: lényegében nem rendelkezett jól körülhatárolható fenntartóval.³ Megmaradt arisztokrata támogatói csak szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkeztek, csak összefogva jelenthettek komolyabb segítséget az iskolának. Sárospatak városa, mint az intézményi működés biztos alapja, szintén nem jöhetett szóba csekély számú lakossága, felekezeti heterogenitása, szegénysége, a polgárság szinte teljes hiánya miatt. Még az egyházkerület is diffúz, önmagában is állandó konfliktusokat előidéző szervezeti bázisnak számított, hiszen a református püspökség csak 1735-ben alakult meg, így a különböző szereplők (szuperintendens, főgondnok, esperesek, egyházmegyei gyűlések, egyházkerületi gyűlés stb.) jog- és hatásköre nem szilárdult meg eléggé. Jól illusztrálja a bizonytalanságot, hogy az egyházkerületnek stabil központja sem volt – az aktuális református püspök lelkészi szolgálati helyén koncentrált az egyházkerületi szintű ügyintézés. (Igaz, egyre inkább rögzült a gyakorlat, miszerint a megválasztott püspököt Miskolc azonnal lelkészeiül választja, s így az egyházkerület legnépesebb városa az egyházigazgatásban egyfajta központi jelentőségre tett szert. De a folyamat ekkoriban még közel sem zárult le, jellemző, hogy még a 20. század elején is élénk vita zajlott Patak és Miskolc között az egyházközponti szerep értelmezéséről.)⁴

Mindezek alapján a sárospataki kollégium helyzete alig-alig összevethető a hozzá hasonló intézményekével, hiszen az evangélikus líceumokat (pl. Késmárk, Pozsony) jórészt a helyi, jómódú, németajkú polgárság finanszírozta. A legnagyobb református kollégium, a debreceni az ország legnépesebb, majdnem teljesen reformátusok lakta városában működött. Ráadásul a debreceni kollégium hátszínét a szintén túlnyomóan református alföldi nagytelepülések is erősítették. A katolikus iskolák pedig egyszerre számíthattak az egyház roppant vagyonára és az uralkodó nagyvonalú támogatására.

Ezzel szemben a Sárospataki Református Kollégium kiterjedt gazdálkodással és adománygyűjtéssel tartotta fenn magát. Úgy is fogalmazhatunk: a térség talán legaktívabb gazdasági szereplője volt. Szőlőbirtokokkal és pincékkel, gabonaföldekkel és legelésre alkalmas rétekkkel, kőbányával, kocsmával és mészárszékekkel rendelkezett, szekeret és hordót adott bérbe a környékbeli gazdáknak. Ez a klasszikus feudális, agrárjellegű gazdálkodás aztán korszakunkban egyre markánsabban kiegészült a hitelezői tevékenységgel. Mivel Magyarországon nem léteztek bankok, takarékpénztárak, hitelnyújtásra jórészt csak kisebb egyházi és egyéb (pl. árvapénztárak) kasszák voltak jogosultak. Emiatt különösen felértékelődött a kollégium hitelezői, pénzkölcsönzői jogosultsága. A környék birtokos nemesei leginkább innen szerezhettek néhány száz forintos tőkét kisebb beruházásaikhoz – nagyobb investícióra nem volt mód. A kollégium pénz- és agrárgazdálkodása azonban legfeljebb a szinten tartáshoz volt elegendő, sőt, rosszabb termésű években még arra sem, hiszen ilyenkor a bevételekből még a tanári fizetéseket sem tudták kigazdálkodni. A dekonjunkturális időszakok átvészeléséhez, továbbá minden nagy beruházásra

² Mindezekről részletesen: UGRAI 2007/b: 8–13.

³ Minderről igen részletesen: UGRAI 2007/a

⁴ R. GY.: 1910

(építkezés, új tanszék létesítése, könyvtár és egyéb gyűjtemény alapítása, felszerelése stb.) az egyházkerület és az azon kívül élő református hívek állandó adományaira, s a diákok tandíjára volt szükség.

Szegények az iskolában

Kényes egyensúly jellemezte tehát a kollégium gazdasági és társadalmi hátterét. A sok, egyenként önállóan nem túl jelentős támogató csak összefogva jelenthetett számottevő segítséget az iskolának. Ebben a felállásban nemcsak minden forintnyi kiadást kellett alaposan megfontolnia az előjáróknak, hanem a legkisebb bevételről sem mondhattak le. Ily módon hangsúlyos maradt a diákoktól származó tandíjbevétele. Épp korszakunkban indult meg Sárospatakon például a jogi képzés, amelyet egy országos hírű professzor, Kövy Sándor szervezett meg. Kövy hírére az ország egészen távoli pontjairól is érkeztek – nem is feltétlenül református – hallgatók Zemplénbe. Az iskola diákvonzó képességének növelését szolgálta, hogy Magyarországon elsőként Sárospatakon vezették be középfokon, majd akadémiai tagozaton is a magyar nyelvű oktatást. A nemzeti nyelv és történelem tanításával, a reáltárgyak gyors bevezetésével, vagy épp a jogászképzés megteremtésével persze nemcsak közvetlenül a diákság, hanem az ő szüleik igényeit is kiszolgálta az intézmény. Ez pedig még fontosabb volt, hiszen a szülők a többi gyereüket is Patakra írátták, illetve idősebb korukban adományokkal is támogatták az iskolát, amennyiben azt tapasztalták, hogy az iskola megfelel az elvárásaiknak.

Ez a kiszolgáltatott finansiális helyzet egészen egyedi módon hatott a szegény diákok kollégiumi jelenlétére. A fentiek alapján elvileg az lehetett volna logikus, ha a tandíjat nem fizető diákok be sem jutnak egy ilyen egyik napról a másikra élő iskolába. Ám mind lelkeségi, mind anyagi okokból épp az ellenkezője az igaz. A kollégium nem nélkülözhetette az egyházkerület gyülekezeteinek legapróbb, ám rendszeres támogatását sem. Az évi öt (húsvéti, pünkösdi, aratási, szüreti és karácsonyi) gyűjtés, valamint az építkezések, nagyobb fejlesztések alkalmából elrendelt rendkívüli akciók csak akkor ígérhettek számottevő jövedelmet, ha az iskola a legszegényebb hívek felé is nyitottnak, elfogadónak mutatkozott. Ráadásul ez a kényszer szoros összefüggésben állt a kollégium önként vállalt társadalmi küldetésével, a szegényebbekben való őszinte segíteni akarással. Csak akkor léphetett fel az egyház és az iskola eredményesen, ha a hívek valóban komolyan vehették az öngondoskodás eszméjét – s ha ezért áldozni is hajlandóak voltak pénzt, odafigyelést, energiát. Ennek jegyében pedig a szegény gyermekeknek is helyük volt a kollégiumban.

Ez a háttere annak, hogy a sárospataki kollégiumban külön megoldások intézményesültek a famulusok, azaz az inasdiákok fogadására.⁵ A gimnáziumi diákokat három csoportba sorolták: a legnagyobb tömeget a közrendűek (ordinariusok) alkották. Az úrfi (herulus) kategóriába az arisztokrata, birtokos nemesi családból származók tartoztak, míg a legszegényebbeket az inasok (famulusok) között tartották számon. Egyedül az úrfi minősítés függött össze szorosan a beiratkozók társadalmi jogállásával: miközben körükbe csak a tehetősebb nemesek kerülhettek, a közrendű és az inas kategóriába nemes és nem nemes egyaránt besoroltatott. Fon-

⁵ UGRAI 2007: 107–121.

tos, hogy a református tanítók és a kisebb eklézsiák lelkészeinek gyermekeit rendre inasnak minősítették. Ez azt jelenti, hogy évi 200–300 forintos jövedelemmel rendelkező szülő gyermeke e besorolás szerint szegénynek számított.

Az ordinarius diák középértékű tandíjat fizetett, a herulus 50%-kal többet, a famulus pedig a középérték felével tartozott a tanulmányaiért. Ily módon a herulus háromszor több tandíjat fizetett, mint a famulus. (Ez korszakunk elején 2–4–6, majd az 1820-as években 3–6–9 forint volt.) Az inasdiákok az úrfiak szolgálatában álltak. Egy szobában laktak egy herulus és több ordinarius diákkal, s a szoba mindeneseivé váltak. Őket küldték a szoba lakói vízért, fűtőanyagért, nekik kellett a kályhára és a tisztaságra felügyelni, s a herulus személyes holmiját (például csizmáját, iskolai egyenruháját) tisztán tartani. Emellett fizetség ellenében a kollégium működtetéséhez szükséges alantasabb munkákkal (takarítás, fűtés, éjszakai őrállítás) is őket bízták meg. Majd látni fogjuk, az inasok jellemzően néhány évvel idősebbek voltak, mint a többiek. A legelső gimnáziumi években három–négy évnyi korkülönbség is előfordulhatott, és ez felemás helyzetet teremtett, hisz a tíz év körüli gyermekek fejlődésében nagyon sokat jelent ekkora korkülönbség. Az inas így egyszerre szolgálta ki a társadalmi státusban felette állókat, és ugyanakkor felügyelt is testi épségükre, magatartásukra.

Nem találtunk rá perdöntő bizonyítékot, de igen valószínű, hogy a felvehető inasok számát legalább nagyjából a beiratkozó úrfiak mennyiségéhez igazították. Mivel az úrfi minősítés társadalmilag kötött, s ezáltal a jelentkezők számától erősen függő volt, csak így módon lehetett megakadályozni, hogy az inasoknak biztosított munkalehetőségek és juttatások felaprózódjanak. Mindenesetre az 1808–1829 között kiválasztott kilenc mintaév mindegyikére igaz, hogy jóval több famulus tanult a gimnáziumi tagozaton, mint herulus: az úrfiak aránya 8,6–13,6% között, míg az inasoké 16,4–25% között mozgott.⁶ Igaz, a két kategória ingadozásai nem teljesen függték össze, tehát bizonyosan nem uralkodott áthághatatlan numerus clausus-szabály – sem a beiratkozásnál, sem pedig a későbbiekben, a felsőbb években. Ilyet a tanulók nagymértékű évközi és év végi mozgásai, az iskolából ki- és belépők nagy száma miatt egyébként sem lehetett volna érvényesíteni. Vizsgáltuk, de semmilyen lényegi eltérést nem találtunk a famulus és a többi diák földrajzi hovatartozásával kapcsolatban. Azaz a kollégium szokványos beiskolázási körzetéből érkeztek az inasdiákok is – nem szűkült tehát az anyagi lehetőségek miatt ez a földrajzi tér, mint ahogyan a távolabbról érkezőket sem minősítették az átlagosnál gyakrabban szegénydiáknak.

Dilemmák a társadalmi mobilitás lehetőségeiről

A korszakra jellemző kollégiumi dokumentálási szokások miatt még a legalapvetőbb mennyiségi mutatókat sem feltétlenül könnyű összegyűjteni. Pedig a pusztán létszám és a diákok földrajzi hovatartozása nem sokat árul el arról, hogy a kollégium valóban képes volt-e a szegények körében szintemelésre, a társadalmi mobilitás elősegítésére. Egyáltalán: azt is nehéz kideríteni, hogy kiket soroltak a támogatásra szoruló szegénydiákok csoportjába. Különböző módszerek alkalmazásával talán közelebb kerülhetünk e kérdések válaszaihoz is.

⁶ UGRAI 2007/a: 235.

Az egyik árulkodó adatsor a kiválasztott évfolyamok nyomon követéséből született és az induló csoportok létszámváltozásait mutatja. Ehhez előjáróban tisztázunk kell: a korabeli iskolázásban még teljesen szokványosnak számított, ha valaki csak néhány évig tanul, s nem járja végig a gimnázium minden osztályát. Ezt nem tekintette senki bukásnak, kóros lemorzsolódásnak, kudarcnak. Ellenkezőleg: vidéken a két-három gimnáziumi esztendő, a latin nyelv alapjainak a tudása is valamifajta iskolázottságot és társadalmi presztízst jelentett.⁷ Ráadásul, a máshol végzett előtanulmányokat a kollégiumban beszámították, így rendszeresen előfordult, hogy valaki a gimnáziumi tanulmányok közepén költözött Sárospatakra. Mindez azt jelenti, hogy egy-egy tanév végén a mai rendezett oktatási rendszerben már elképzelhetetlen mennyiségben búcsúztak diákok a csoportjuktól – s ugyanígy akár tízesével csatlakoztak a következő tanév elején ugyanahhoz a csoporthoz új diákok.

A forráshiányokat leküzdve sikerült három induló évfolyamot (három konjugista, tehát gimnáziumi első osztályt) találnunk, amelyeket végig tudtunk követni egészen a gimnáziumi tanulmányaik végéig.⁸ Név szerint feljegyeztük a konjugista csoport összes tagját, majd minden új tanévben megnéztük, hogy folytatták-e a tanulmányaikat, illetve hogy kik búcsúztak el, s kik az újonnan csatlakozók. Ennek a bonyolult eljárásnak az eredményeit külön tanulmányban részletesen bemutattuk.⁹ Ezúttal ennek csak a famulusokat érintő, eddig még nem publikált tanulságait vázoljuk.

Látható, hogy mindhárom – egyébként egymást követő évben – induló csoport későbbi létszámai hasonló módon változtak. Főként a grammatista és a két szintakszista osztály számított népszerűnek, ekkor érte el a létszám a csúcspontját. Ez azzal magyarázható, hogy az elemi iskolai tanulmányok mellett a latin nyelv alapjainak megtanulására is számos kisebb, lakóhelyhez közelebbi és olcsóbb iskolában nyílt lehetőség. S csak ezután kellett a régió legdrágább iskoláját, a sárospatakit igénybe venni. A humaniora osztályok viszonylag alacsony létszáma pedig egyértelműen igazolja a fenti általános kijelentést, miszerint sok szülő már néhány gimnáziumi esztendővel is megelégedhetett.

A famulusok létszámváltozásánál az a legfeltűnőbb, hogy a csoport indulásakor (a konjugista évfolyamon) 14–25%-os arányt képviselnek, majd ez a részesedés gyorsan, a második vagy a harmadik évben jelentősen visszaesik. Az I. csoportnál a csökkenés extrém mértékű, de a másik kettőnél is nagyon jól érzékelhető. Mindez szoros összefüggésben áll a herulus diákok számának csökkenésével. Van ugyan egy-két kivétel, de ezektől eltekintve szinte mindenütt azt látjuk, hogy egy úrfira két-három famulus jut. Ahogy csökken az úrfiak száma, úgy csökken a famulusoké is. Ez pedig azért érinthette érzékenyen a szolgáladiákokat, mert ha tovább is maradtak a kollégiumban, mint a kevesebb tanévvel megelégedő úrfiak – azt csak úgy teheték, ha beletörődnek, hogy elveszítik a kedvezményes díjfizetésre és plusz kereseti lehetőségekre jogosító besorolásukat.

⁷ TÓTH 2001: 72–73.; SASFI 2006: 524–526.

⁸ A vizsgálat során hasznosított tanulói névsorok: TIREKL K.a. II. 29–31., K.a. III. 1–8., K.a. III. 10–12., K.a. III. 19–21., K.a. III. 23–25., K.a. III. 27.

⁹ UGRAI 2011

Létszámváltozások három konjugista csoport gimnáziumi tanulmányai alatt

I. csoport (1812/13. évi kezdés)

	Konj.	Gram.	Synt. inf.	Synt. sup.	Hum. I.	Hum. II.	Hum. III.	Hum IV.
Össze- sen	95	103	115	122	112	107	n.a.	80
Herulus	5	3	3	2	1	2	n.a.	1
Famulus	14	8	7	5	3	5	n.a.	2

II. csoport (1813/14. évi kezdés)

	Konj.	Gram.	Synt. inf.	Synt. sup.	Hum. I.	Hum. II.	Hum. III.	Hum IV.
Összesen	94	115	124	113	102	81	68	68
Herulus	23	15	11	8	5	5	4	3
Famulus	19	17	14	11	8	7	6	3

III. csoport (1814/15. évi kezdés)

	Konj.	Gram.	Synt. inf.	Synt. sup.	Hum. I.	Hum. II.	Hum. III.	Hum IV.
Összesen	108	131	130	127	125	112	99	102
Herulus	14	12	13	12	9	4	3	4
Famulus	27	21	17	14	16	13	13	12

Kérdés, hogy milyen mechanizmus alapján döntöttek a kollégium előjárói egy-egy diák famulusi besorolásának megszüntetéséről, illetve fenntartásáról. Ugyanezen három csoport nyomon követésével, a rangsorszámok változásának megfigyelésével juthatunk a válasz közelébe. A sárospataki kollégiumban tanulmányi és magatartási alapon minden félévben rangsorolták az egyes csoportok, classisok tagjait. A rangsorolás szemeszterről szemeszterre igen jelentősen változott, tehát például egy élmezőnyben kivívott helyről valamilyen botrány vagy egy rossz tanulmányi teljesítmény esetén azonnal le lehetett csúszni, és ezzel ellentétben nagy emelkedésekre is találhatunk példákat.

Ezek ismeretében érdemes megnézni a herulus és famulus diákok rangsorszámainak alakulását. Nagyon nehéz egyértelmű tendencia nyomára bukkanni. Feltűnő, hogy az I–II. csoportnál a herulusok milyen gyorsan és milyen jelentősen rontottak az induló pozíciójukon: a konjugista évben még az élmezőnybe sorolták őket, s azt követően általában csak a középmezőnyben foglaltak helyet. Ez elég egyértelműen arra utal, hogy a tanulmányok legelején, az induló pozíciók kialakításánál az úrfiak előnyös társadalmi–vagyonai helyzete javította az iskolai megítélésüket is. Valamint arra, hogy ezt a társadalmi–vagyonai helyzetet az iskola előjárói a teljesítmény tükrében nem feltétlenül akceptálták, hanem adott esetben könnyedén felülírták. A tendencia bizonyítása szempontjából sajnálatos, hogy a III. csoport úrfiainak a rangsorolása teljesen más képet mutat. (Nem feledhetjük persze, hogy

mindössze néhány diák rangsorátlagáról beszélünk, tehát akár egyetlen évközi botlás, fegyelmi vétség is alapjaiban torzítja az eredményeket.)

Az inasdiákok esetében még kuszább eredményeket kapunk. Azt látjuk, hogy automatikusan nem sorolták őket nagyon hátra, hiszen általában a teljes csoport középértékéhez közeli, tehát egészen átlagos a helyezésük. Az időnkénti komoly kilengések semmilyen mértékben nem segítik egy azonos trend megrajzolását. Valójában hektikusan mozogtak társaikhoz képest a szolgadiákok. Nem jelenthető tehát ki, hogy a néhány hosszán a kollégiumban maradó famulus kiemelkedő tehetsége miatt folytatta volna az átlagnál hosszabban a tanulmányait. Az sem állítható, hogy a famulus-helyek csökkenése a gyengébben teljesítő inasdiákokat sújtotta volna. Nem látjuk ugyanis annak a nyomát, hogy feltétlenül a leggyengébb inasdiákok veszítették volna el a kedvezményes tanulásra szóló jogosultságukat, s a kollégium a jobban tanuló szegényeket tartotta volna szívesebben a famulus-kategóriában.

*Rangsorszámok átlagainak változása konjugist
a csoportok gimnáziumi tanulmányai alatt*

I.cs. (1812/13. évi kezdés)

	<i>Konj.</i>	<i>Gram.</i>	<i>Synt. inf.</i>	<i>Synt. sup.</i>	<i>Hum. I.</i>	<i>Hum. II.</i>	<i>Hum. III.</i>	<i>Hum IV.</i>
Össze- sen	44.5	51.5	57.5	61	56	53.5	n.a.	40
Herulus	14,4	30,6	48	17,5	56	48,6	n.a.	54
Famulus	44,7	49.8	57	76,8	75	84,4	n.a.	60,5

II.cs. (1813/14. évi kezdés)

	<i>Konj.</i>	<i>Gram.</i>	<i>Synt. inf.</i>	<i>Synt. sup.</i>	<i>Hum. I.</i>	<i>Hum. II.</i>	<i>Hum. III.</i>	<i>Hum IV.</i>
Összesen	47	57.5	62	56,5	51	40,5	34	34
Herulus	20,8	33	40,5	55,3	54.4	47,7	45,3	50,3
Famulus	38,8	50,2	45,7	44,4	57,8	36.4	38	34,3

III.cs. (1814/15. évi kezdés)

	<i>Konj.</i>	<i>Gram.</i>	<i>Synt. inf.</i>	<i>Synt. sup.</i>	<i>Hum. I.</i>	<i>Hum. II.</i>	<i>Hum. III.</i>	<i>Hum IV.</i>
Összesen	54	75	75	63	62	56	50	51
Herulus	48	56,5	46,8	62,3	55,9	40,3	38,6	29,3
Famulus	63,9	65,1	73,5	52,5	48,4	45	51,4	41,2

Újabb adalékokat ígér az életkori átlagok vizsgálata. A pillanatfelvételtől kiviláglik, hogy a famulusok hatalmas hátránnyal indultak a tanulmányi pályájukon: az elemi iskolai évet (classis nationalis) négy évvel idősebben kezdték, mint az általuk szolgált úrfiak, de a közrendűek nagyobb tömegéhez képest is átlagosan 3,5 évvel voltak nagyobbak. A gimnázium első, konjugista osztályára a különbség az úrfiakhoz képest csökken (3,47 év), a közrendűekhez képest viszont még nő (4,68 év). A követ-

kező esztendőktől kezdve viszont zárul az olló. eltérő ütemben ugyan, de egyre kisebbé válik a famulusok életkori hátránya, s az utolsó gimnáziumi évre az úrfiakkal szemben alig több mint egy évnyi, a közrendűekkel szemben pedig mindössze fél-évnyi különbség marad. (Az eljárást a források igen sok hiányossága miatt szinte lehetetlen volt az általunk vizsgált korszakban megismételni. Egyetlen esetben jártunk szerencsével – ekkor „csak” három osztályból hiányoztak az adatok –, az alapján markánsan más kép nem rajzolódott ki.)

Látnunk kell, hogy az úrfi–közrendű relációban ez az életkori olló alig-alig változik. Tehát egyedül a szegényebb családok iskoláztatási stratégiájának megértését segíti ez az adatsor. A famulusok életkorváltozása pedig abba az irányba mutat, hogy egy-egy család erőn felül vállalta „túlkoros” gyermekeinek kezdeti iskoláztatását, de szűkös lehetőségeiknek megfelelően ez csak néhány esztendőre terjedhetett ki. Akik famulusként végigjárták a gimnáziumot, a szerencsésebbek közé tartoztak: majdnem egyidősen kezdték tanulmányaikat a többiekkel, s lényegében megszakítás nélkül haladhattak előre. A forráshiányosságokkal dacolva megpróbáltuk módszerünket kombinálni: a három konjugista csoport nyomon követésekor figyeltük, nincs-e olyan idősebb famulus, akit aztán menet közben ordinariussá soroltak át, s úgy folytatta a tanulmányait. (Ugyanis ha ilyen nagyobb számban előfordult volna, akkor az felülírná a következtetésünket.) Ilyet nem találtunk. Jellemzően tehát arról van szó, hogy csak a fiatalabban bekerült famulusoknak nyílt komolyabb esélye a teljes értékű gimnáziumi tanulmányokra, illetve a teológiai akadémián való továbbtanulásra. Ekkora életkori különbségeknél pedig ez nem jelenthet mást, mint-hogy a famulus kategóriába soroltak vagyoni helyzete is nagyon sokféle lehetett. Heterogén csoportról és a szegénység sokféle árnyalatáról van szó.

Különböző iskolai besorolású classisták átlagéletkora az 1816/17. tanévben (év)

	<i>Cl. Nat.</i>	<i>Konj.</i>	<i>Gramm.</i>	<i>Synt. Sup.</i>	<i>Synt. inf.</i>	<i>Hum I.</i>	<i>Hum. II.</i>	<i>Hum III.</i>	<i>Hum. IV.</i>
Ordinarius	7,44	7,63	11,35	12,79	12,12	n.a.	14,57	n.a.	17,72
Herulus	7	8,84	9,9	11,66	11,04	n.a.	14,14	n.a.	17,14
Famulus	11	12,3	13,12	14,13	13,54	n.a.	16,77	n.a.	18,29

A három kiválasztott konjugista csoport nyomon követését követően megvizsgáltuk, hogy hány inasdiákból lett lelkész. Sajnos a diákok későbbi sorsáról mást egyelőre nem tudunk megállapítani, egyedül a tisztes megélhetést és komoly lokális presztízst jelentő lelkészi körbe való bejutást rekonstruálhatjuk. Az I. csoportból nem találtunk ilyen tanulót. A II. csoportból viszont ketten, a III. csoportból pedig kilencen jutottak el a szószékre. Azaz e három év alatt is számos olyan inas tanult a konjugista classisokban, akik aztán nemcsak a gimnáziumot, hanem az akadémiát is abszolvázták, s a fő funkcióját tekintve lelkészképző sárospataki kollégiumban teljes értékű tanulmányi pályát jártak be. Más kérdés, hogy ezek egyike sem lett igazán előkelő gyülekezet papja, netán az egyházmegye vagy az egyházkerület vezetője – tehát induló hátrányukat csak bizonyos határig tudták leküzdeni.

Végül megjegyezzük, hogy egy korábbi kutatásunk során alaposan megvizsgáltuk a kollégium fegyelmi viszonyait.¹⁰ Ennek kapcsán arra jutottunk, hogy a vétségekben időnként tetten érhető a diákok vagyoni–társadalmi helyzete. Így például nagyon gyakori volt a legegyszerűbb holmik, közöttük leginkább az étel lopása. Ezek nyilvánvalóan visszavezethetők – legalább részben – a diákok nélkülözéseire. (A szegényes étrend, a napi szintű éhezések szintén a sárospataki diákemlékezet szerves részét képezik.) A másik oldalról pedig újra meg újra meg kellett tiltani, hogy a jómódú nemesifjak fegyverrel, az iskolai egyenruha egyszerűségét semmibe vevő díszes csizmákban, selyemkalapokban jelenjenek meg Sárospatakon. Miközben tehát a szociális különbségek mindenki számára jól láthatóak lehettek, egyetlenegy nyomát sem találtuk annak, hogy ebből bármiféle összetűzés, konfliktus alakult volna ki. Még a szidalmazás, vagy az egymás elleni tanúskodás esetében sem találtunk arra utalást, hogy anyagi helyzete alapján minősítettek vagy azonosítottak volna be valakit.

Összegzés

A Sárospataki Református Kollégiumban több okból is nagy súlyt helyeztek arra, hogy kifejezetten szegény diákok is tanuljanak az iskolában. Egyfelől ennek voltak tradicionális, vallásos okai, mely szerint az egyház kötelessége a rászorulókat támogatása, a szegény, de tehetséges gyermekek iskoláztatásának segítése. Másfelől, maga a kollégium is szegény lévén, fokozottan figyelt környezete igényeire, hiszen csak ettől remélhette, hogy a nagyvonalú patrónus–fenntartó hiányát a gyülekezetek és a szülők, egykor maguk is pataki diákok, kisebb adományokkal kompenzálják. Harmadrészt nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kollégium által támogatott tanulók jó része egyházi szolgálatban álló (tanító vagy lelkész) apa gyermeke volt, ily módon pedig az egyház saját, rosszul fizetett alkalmazottainak nyújtott segítséget.

A famulus besorolású diákok számának, összetételének, tanulmányi pályájának vizsgálata arra mutat, hogy ezt a szociális támogatási formát rászorultság alapján osztották szét – viszont egy bizonyos kvótán, mozgástéren belül. Ezeket a határokat nem tudták korlátlanul tágítani, hiszen a kollégiumnak sem jutott mindenre pénze. Az életkori különbségek elemzése arra enged következtetni, hogy a legszegényebbek csoportján belül is komoly vagyoni különbségek lehettek, s hogy teljes értékű tanulmányi pályát csak a kevésbé szegény diákok futhattak be. Ugyanakkor mind a rangsorszámokból nyert következtetések, mind pedig a szociális alapú fegyelmi vétségek és botrányok hiánya arra utal, hogy a kollégiumban nem részesültek látványosan hátrányos megkülönböztetésben a szegény diákok. Ez még akkor is igaz – ha a kor társadalmi viszonyait tükrözően – a szó szoros értelmében ki kellett szolgálniuk arisztokrata diáktársaikat.

Források

TIREKL = Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak

¹⁰ UGRAI 2001

Hivatkozott irodalom

HÖRCSIK 1996

HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak.

R. GY. 1910

R. GY. [Radácsi György]: Miskolc–Sárospatak. *Sárospataki Református Lapok* VI/50. 495–496.

SASFI 2006

SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest. 509–539.

SOÓS 1996

SOÓS Imre: *Patak regénye*. A szerző kiadása–Sárospataki Ny., Sárospatak

TÓTH 2001

TÓTH Árpád: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. *Korall* 3–4. (Tavaszi–Nyári) 70–103.

UGRAI 2001

UGRAI János: Fegyelmi vétségek Sárospatakon, a felvilágosodás korában. *Magyar Pedagógia* 3. 285–300.

UGRAI 2007/A

UGRAI János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*. L'Harmattan, Budapest

UGRAI 2007/B

UGRAI János: *Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában*. Új Helikon Bt., Budapest

UGRAI 2011

UGRAI János: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall* 46. 87–113.